

СИМВОЛІКА РОСЛИННИХ ОРНАМЕНТІВ УКРАЇНСЬКОЇ ВИШИВКИ НА ОДЯЗІ ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті порушено проблеми символіки окремих орнаментальних груп у вишивках на одязі українців. Головну увагу приділено орнаментам рослинної (зокрема квіткової) графіки і номінації та можливому значенню окремих орнаментальних мотивів.

Рослинний світ—дерева, квіти, трави — міцно вкорінений у традиційній свідомості українського народу. Пишна природа, літне різнотрав'я не може залишити людину байдужою, а тому рослини присутні і в піснях, і в казках, і в приповідках; з ними пов'язані повір'я та забобони, вони є неодмінними атрибутами лікувальних та магічних дій, родинно-

побутових та календарних обрядів. Можна згадати багато переказів, де згадується чудодійна, чарівна сила рослин. Візьмемо хоча б історію про пошуки квітки папороті, яка виконує будь-які бажання того, хто нею володіє; оповіді про чарівну розрив-траву, яка відмикає будь-які замки, чи про траву нечуй-вітер. Певно, через свою пишність, буйний квіт,

здатність розпускатися рано навесні зілля частіше асоціюється в народній уяві з молодістю, весною, розквітом, здоров'ям. Були, втім, і нечисті, "відьомські", "бісівські" рослини (приміром, белена, дурман, осот). Були рослини-обереги, які використовувались для захисту від нечистої сили та лихого ока.

Рослинний світ, відіграючи важливу роль у світоглядній сфері традиційно-побутової культури українців, широко представлений в українській народній орнаментіці. Ми зустрічаємо рослинні орнаменти і на керамічних виробках, і в петриківських розписах, і в архітектурному декорі. Окрему цікавість для нас становлять орнаменти на тканинах, зокрема на одязі, оскільки їхня символіка зберігає нарівні з глибокою архаїкою також і відображення тих процесів, які відбувалися в етнічній культурі українців та в українському суспільстві впродовж останніх кількох століть і особливо в XIX—XX ст.

Відомий український дослідник народної орнаментики М. Селівачов вважає, що рослинне осмислення назв більшості візерунків, навіть найбільш геометризованих та абстрактних, належить до її специфічних рис [1]. Це зауважували й інші. Але щодо орнаментів вишивок на одязі, то, хоча вишитий рослинним орнаментом одяг відомий за археологічними даними ще з давньоруської доби, переважати саме в народних вишивках рослинні орнаменти почали тільки з XIX ст.

Домінуючими, початковими для вишивок на одязі орнаментами до XIX ст. все ж вважаються орнаменти геометричні. Про це ще наприкінці XIX ст. писав у своїй статті "Отличительные черты южно-русской народной орнаментики" Хведір Вовк [2], але там же він зауважував, що вже на його час рослинні або сильно геометризовані і рослинні орнаменти, що є похідними від геометричних, постають характерними рисами орнаменту українських вишивок, доповнюючи також орнаменти рослинної назви [3]. Цей момент для нас дуже важливий, оскільки він наочно показує поступовість переходу від використання у вишивках на одязі орнаментів геометричної групи до орнаментів групи рослинної. Нас у цьому разі більш за все має зацікавити той факт, що перехід від домінування однієї групи орнаментів до іншої відбувався поступово, разом із змінами в традиціях та етнічній культурі українців. Найбільші зміни припадають на середину XIX ст. У цей період відбувався складний процес перетворення геометричних мотивів у рослинні форми. Рослинні мотиви поступово посідали чільне місце в складних орнаментальних комплексах. Поширилися такі візерунки, як "сосонки", "хвойки", "берізки", вазонки, листя дуба, цвіт калини та інші. Складні композиції з рослинних мотивів живописного характеру стали домінуючими напри-

кінці XIX ст. на півночі Київщини, на Сумщині, півдні Чернігівщини, Волині.

Змінам однієї групи орнаментів на іншу сприяли різні чинники, але, на нашу думку, це не могло вплинути на докорінну зміну функцій орнаментів вишивок. Тобто, хоча наперед почала виступати декоративна, естетична функція вишивки, знаковість її орнаментів не втратила свого значення. Інакше кажучи, рослинні орнаменти та орнаменти рослинної назви могли де в чому перебрати на себе функції давніших геометричних орнаментів і відповідно деякі специфічні риси їхньої символіки.

Ми можемо виділити кілька груп рослинних орнаментів: в'юнкі рослинні, дерева та кущі, квіти, чародійні рослини. Характерно, що в більшості випадків саме зображення рослини може не читатися, бути абстрактним, а мотиви—різнитися за назвою. Отже, коли йдеться про чіткий малюнок, приміром, ягід чи винограду, ми можемо говорити про дійсне існування системи рослинних зображень, яка утверджується у вишивках на одязі українців у XIX — на початку XX ст. Але коли звернутися до сильно геометризованих та геометричних зображень, які лише осмислюються як рослинні, то можна припустити, що власна символіка цих зображень, пов'язана з архаїчними рисами свідомості, могла зберегтися, але назва цим мотивам була підібрана більш сучасна, відповідна до змін у народній культурі даного періоду. Зокрема, нам траплялись варіанти назв геометричних орнаментів, які демонструють саме поступовість змін та їхній частковий характер: суто геометричні мотиви називалися "барвінки", "хмелик", "сосонка", або інакше — "павонія", "фуксія".

На нашу думку, поступовість складання нової символічно-знакової системи орнаментів на одязі дала можливість співіснувати кільком компонентам, які стали чинниками знаковості. Передусім маємо враховувати ті світоглядні уявлення, які побутували в народно-міфологічному прошарку української культури ще в дохристиянську добу і виявилися найстійкішими. Крім того, сюди увійшли мотиви, пов'язані з близькосхідними варіантами як архаїчної доби, так і візантійського мистецтва та ісламської культури. Зокрема, саме контактами з Близьким Сходом пояснював появу окремих геометричних та геометризованих орнаментів рослинної назви в українських вишивках Г. Павлуцький [4]. Втім, він же зауважував, що тенденції поширення квіткових мотивів типу "брокар", вишиваних "хрестиком", нічого спільного з українським мистецтвом не мають [5]. Певний, а може й суттєвий вплив на орнаменти вишивок та їхню символіку мала доба бароко, окремі аспекти мистецтва якої продовжували існувати в народній культурній традиції до початку XX ст. і мали великий вплив на українську орнаментуку загалом. На нашу думку,

завершальним фактором стали квіткові орнаменти типу "брокар", які поклали початок тенденціям до окремих уніфікаційних процесів у регіональній специфіці вишивок на одязі (і не лише на ньому), але саме через барокові орнаменти та барокові мотиви почала творитися нова символіка орнаментальних мотивів, яка увібрала в себе всі вже вказані особливості, а, крім того, багато взяла від церковно-християнської символіки і тих символічних систем, що сформувались в європейській культурній традиції на другу половину XIX ст.

У найзагальнішому вигляді символіку рослин та квітів визначають як вічне цвітіння, невмирущу красу. Але коли ми звернемось до усного фольклору українців, то побачимо, що між рослинами, представленими там, і назвами орнаментальних мотивів є розбіжності. У вишивках ми можемо зустріти всі рослини, які згадуються в обрядових піснях та використовуються в родинній обрядовості; натомість там майже немає назв орнаментів, які б асоціювалися з легендами апокрифічного смислу, тих, що використовуються з лікувальними та магічними цілями, рослин-оберегів. Ми не можемо нині дати цьому вичерпне пояснення; можна лише припустити, що відсутні в орнаментах групи рослин були відносно табуйованими, їх не зображали, зокрема на одязі.

Звернімося до мотивів, які в орнаментах вишивок на одязі зустрічаються найчастіше. Найдавнішими з них, на нашу думку, є мотиви, пов'язані з в'юнкими рослинами, зокрема, "хміль", "хмелик", "виноград"; мотиви, пов'язані з хвойними деревами — "сосонки", "ялинки"; та, можливо, мотиви, що походять від зображення дуба. Ці орнаментальні мотиви ми можемо вивести з дохристиянських вірувань і вважати їх відносно архаїчними у вишивках на одязі.

Почнемо з орнаменту "дубове листя". Він часто зустрічається в стилізованому вигляді у вишивках Київщини, Волині, Полтавщини, Східного Поділля. Дослідники вишивок на одязі відзначають, що для українців характерна відсутність повного зображення дерев та кущів в орнаментальних мотивах, натомість ціле замінюють частиною — квітами, листям, гілками. Тому зображення дубового листя можемо пов'язати із символікою дуба, який був сакральним деревом слов'янського світу, символом життя, сонця, вічності буття, довгого віку та структури світобудови ("світовим деревом"). У даному разі таке зображення могло виступати як загальне побажання здоров'я, довголіття; вишите на плечових уставках жіночої сорочки, воно могло підсилювати руку, надавати їй міцності. Орнамент "дубове листя" міг слугувати й оберегом від лиха. Крім того, цілком вірогідно, на сорочці, як і на інших предметах, що входили до життєвого простору людини, могли бути наявними окремі міфоло-

гічні сюжети чи фрагменти креативних міфів. В такому випадку зображення дубового листя могло асоціюватися із кроною "світового дерева". Можливо також, що це зображення мало відношення до легенд та міфів про "вмістилище душі" (згадаймо їхні відображення в чарівних казках, де йдеться про скриню на вершечку дуба, в якій зберігається смерть або сила антигероя), і в такому разі цей орнамент набував значення захисту від смерті.

Оберегом можемо вважати й орнаменти, пов'язані з хвойними рослинами: "сосонки", "ялинки". Іноді самі зображення нічого спільного з хвойними деревами не мають, приміром, мотив "сосонки" більше подібний до меандру. Тому ми припускаємо, що в даному випадку символіка мотиву може виводитися з поняття "вічність", "безкінечність" (що є основним значенням меандру), а за аналогією з вічнозеленою хвоєю сосни могло привести до появи подібних назв. Крім того, хвойні дерева здавна є оберегами від "нечистої сили", що також могло спричинити використання їх в орнаментах вишивки на одязі.

Що стосується хмелю, то споконвіку цю рослину пов'язують як із креативними міфами, так і з виокремленням різних пір року. Хміль — давня священна рослина, яку використовували для виготовлення ритуальних напоїв; в українському фольклорі він зазвичай символізує пишність, буяння, розквіт, молодість ("буйний хміль", "хміль зелененький"). Хміль у вишивках на сорочках часто бачимо не лише на плечових уставках (поликах), а й на подолі, завершуючи нижній рівень одягу, таким чином забезпечуючи зв'язок людини із землею. Тут виділяється специфічна символіка загалом усіх зображень в'юнких рослин — вони могли перебирати на себе символіку хвилястих геометричних орнаментів ("безконечників" тощо), які означали зв'язок води із землею, та меандрів, які через свою безкінечність замикали коло і відділяли безпосередній простір людини від довколишнього світу. Загалом же цей мотив, вишитий у комплексі з іншими орнаментами, міг означати зміну пір року, молодість або зрілість (в залежності від окремих нюансів зображення), пишність, здоров'я. У молодих жінок орнамент "хміль" (разом із геометричними ромбічними орнаментами), вишитий на сорочці, міг призначатися для посилення дітородних функцій (адже існують припущення, що в'юнкі рослини могли асоціюватися не лише з водою, а й із зображенням змії, яка є символом чоловічого начала).

Одним із вельми поширених орнаментів у XIX ст. стає мотив "виноград" ("виноградна лоза", "горішками виноград" тощо), який і досі є одним із найчастіше вживаних у вишивках на одязі майже всіх регіонів України. Причому ще в середині XIX ст. цей малюнок мав рідше геометричні фор-

ми, і лише на початок ХХ ст. набув натуралізованих обрисів, перетворившись на детальні сюжетні зображення виноградних грон або композиції з переплетеної виноградної лози. Цей мотив, за нашими спостереженнями, досить поширений на правому березі Дніпра, в південних регіонах України, на Буковині (там вважають, що це вплив молдавських традицій). Характерно, що цей орнамент досить часто використовують нині для весільного одягу, що дає нам можливість провести аналогії з весільними обрядовими піснями, де виноград асоціюється з веселим, добрим життям. Аналогічну символіку виноград мав і в російській традиції, де символізував хороше, "солодке", щасливе життя [6]. На думку дослідниці російської вишивки Г. Маслової, виноградну лозу як один з елементів рослинного походження було включено в народну вишивку, вірогідно, під впливом міського або монастирського середовища [7]. В українській орнаментіці символіка мотиву "виноград" також може виводитись із християнської символіки і, зокрема, з іконографії доби раннього українського бароко, коли поширюються і стають популярними сюжети "Христос — виноградна лоза", "Христос у винограднику", "Христос у точилі", а сама виноградна лоза та виноградні грона з листям стають невід'ємними деталями архітектурного декору. У християнстві це один із найпоширеніших символів, де Христа уособлює виноградна лоза, учнів — її пагони. В давньоєврейській символіці виноградна лоза представляє ізраїльтян як богообраний народ, вона є символом миру та добробуту [8]. Крім того, сам виноград часто символізує родючість [9]. Можливо, останнім можна також пояснити широке використання мотиву "виноград" саме на жіночих сорочках, а особливо — на весільному одязі. На нашу думку, в народній свідомості цей мотив міг витіснити архаїчні геометричні орнаменти, які наносились на жіночий одяг з метою підсилення саме відтворних функцій жінки.

Такий мотив, як "троянда", "рожа", "ружа", "хрещата ружа", теж можна віднести до своєрідних нововведень в орнаментіці вишивок на одязі. Дослідники виводять її походження з геометричних орнаментів шляхом ускладнення хрестиків, розеток [10], дехто, зокрема Г. Павлуцький, вбачає в цьому мотиві близькосхідні впливи [11]. Можливо, саме через велику варіантність назв цього орнаменту можна припустити, що спершу це були справді геометричні орнаменти, які поступово, під впливом загальнокультурних тенденцій видозмінилися до спочатку схематичного, а потім натуралістичного зображення квітки троянди, хоча варто зауважити, що назва "рожа" належить в Україні не лише до троянди, яку ще називають "ружа", а й до шипшини та рослини, яку всі знають під назвою "мальва". Цей мотив, безумовно, поширюється

через вплив міщанського та панського середовища, де він у ХІХ ст. був надзвичайно популярний, зокрема й у вишивці, а, крім того, він був невід'ємною частиною інтер'єрного декору. Інтенсивному поширенню орнаментів із зображенням троянд сприяли альбоми орнаментів типу "брокар", які давали багато варіантів цього мотиву. Найвірогідніше, що символіка цього мотиву не має коріння в давніх символах, а пов'язана з християнською традицією. Згідно з легендою, троянда росла в раю і не мала колючок. Вона присвячена Діві Марії та символізує її, а біла троянда стала символом чистоти і невинності [12] (досить згадати поширену традицію давати в руки нареченій букет троянд і прикрашати трояндами весільне вбрання). Відповідно в народній культурі цей мотив міг утвердитись як символ кохання (червона троянда), молодості, життя, чистоти й пишності. Саме з цими поняттями переплітається квітка троянди у фольклорі як українців, так і багатьох інших народів. Крім того, якщо звернутися до тих геометричних мотивів, із яких виводять походження орнаменту "рожа", або "троянда", то саме їхня хрещата або зірчаста композиція, мотив восьмипелюсткової розетки чи мальтійського хреста, може свідчити про те, що крім уже суто християнських, "рожа" може нести й окремі давні значення, наближені до солярних символів або символів неба.

Ще один із рослинних мотивів, які входили до найпоширеніших серед вишивок ХІХ — початку ХХ ст., є мотив "полуниці", "полуничник" або "суниці". За нашими спостереженнями, він був поширений у різних регіонах України — і на Поділлі, і в Середній Наддніпрянщині, його серед найпоширеніших мотивів рослинного походження називає, зокрема, Хв. Вовк [13]. Але якщо у вишивках ХІХ ст. орнамент "полуниці" має геометричні риси, то у ХХ ст. він набуває реалістичного характеру, іноді такі мотиви бачимо у вишивці у вигляді окремих мотивів-сюжетів, не з'єднаних у суцільну орнаментальну смугу. Солодкі плоди, ягоди у фольклорі кінця ХІХ ст. були образом кохання. Крім того, "дерево, гілки, рослини з плодами та ягодами, що часто зустрічалися в орнаменті, були символом благополуччя" [14]. Тобто популярність мотиву "полуниці" може впливати саме з фольклорних джерел, які перетворюються на основні зв'язки селянського середовища з обрядово-міфологічним рівнем традиційної культури минулого. Наявність такої вишивки на рукавах сорочки могла бути побажанням щастя, любові, багатства. Крім того, мотив "полуниці" міг також де в чому успадкувати давню символіку, спільну для в'юнких рослин та загалом для рослинних орнаментів — вони могли означати розквіт, молодість, вічність життя. А червоні достиглі ягоди могли бути побажанням щас-

ливого подружнього життя та ознакою того, що одяг належить молодій жінці "у повній силі".

Із символікою ягід можемо співвіднести й такий популярний нині мотив вишивки, як "калина". На Україні вона здавна вважалася символом любові, щастя, багатства, краси й надії. Калина символізувала жінку "у повній силі" і була невід'ємною частиною шлюбної обрядовості. В Росії калина часто символізувала дівочість, те ж саме значення мала і вишня. Можна припустити, що мотив "калини" міг потрапити до вишивок на одязі саме тому, що калина була символом дорослості дівчини, жіночності (калину малювали на стінах хат або вивішували під стріхою кетяги калини, коли в хаті була дочка на виданні й батьки чекали сватів). Втім, символіка цієї рослини мала і зворотний бік: вона символізувала розлуку, смерть, зв'язок з потойбічним життям, шлях у потойбічний світ ("калиновий міст"). Тому, хоча калину і згадують як один із важливих вишиваних мотивів, не можна сказати, що він був надто поширений, оскільки сама символіка калини не сприяла охочому нанесенню її на одяг. Фактично, цей мотив використовувався вже у XX ст. і більше пов'язаний із символікою ягід взагалі.

Щодо інших рослин та квітів, то їхня символіка в українському фольклорі (а це реально відбилося і на орнаментах вишивок) набула на початок XX ст. подібності до тієї, що побутувала по всій Європі і поширилась у XIX ст. в міщанському і дворянському середовищі Росії. Так, незабудки вишивали з побажанням "не забувати" [15]. Барвінок як вічнозелена рослина був символом вірності, волошки символізували скромність і ніжність; червоні садові маки означали красу й молодість. Двоколірні фіалки та фіалки різних кольорів означали веселощі й радість, поєднання "в парі", а лісові фіалки — тугу. Лілея як квітка, присвячена Діві Марії, означала чистоту й невинність [16], через що, можливо, стала популярна як мотив для вишивання дівочих сорочок. Така "наука" про окрему символіку квітів поступово переходила з міста в сільське середовище і там уже перепліталась із фольклорними мотивами. Цей процес супроводжувався

поширенням рослинних орнаментів типу "брокар", які поступово стали домінувати у вишивках на одязі центральних та південних регіонів України. В результаті склалася та орнаментальна система вишивок, яку нині вважають традиційно українською, хоча формування її припадає на другу половину XIX — початок XX ст. Тоді ж склалася і символіка цих мотивів, яка, на нашу думку, скоріше походить із позаселянського (можна навіть сказати — маргінального) середовища і була сприйнята сільським суспільством як даність новим традиціям.

Усе це в комплексі дозволяє говорити про полісемантичність рослинних орнаментів вишивки та про глибоке, кількарівневе багатство їхнього змісту. Архаїчний шар у цьому розмаїтті вишивок кінця XIX — початку XX ст. займав уже порівняно незначне місце, оскільки процес переосмислення давніх мотивів, додавання нових рис, завдяки чому давні образи отримали нове життя, набув у народному мистецтві цього періоду яскравого вираження. Перехід від умовно-геометричних мотивів до реалістичніших, таких, які точніше передають живі форми, йшов паралельно з розвитком декоративності і перетворював орнаменти інформативні на більш декоративні.

Нас у цьому процесі найбільше має зацікавити те, що фактична заміна однієї орнаментальної групи іншою у вишивках на одязі українців кінця XIX — початку XX ст. не перетворила її на суто декоративне явище. Поступове поширення рослинних орнаментів, домінування й у вишивках мотивів брокарового характеру свідчить про те, що традиційного українського суспільства торкнулися процеси, які відбувалися на той час у європейському суспільстві, в європейській культурі загалом та в українській зокрема. І поступове переважання декоративної, естетичної функції вишивок, заміна одних орнаментів іншими є лише частиною цього процесу. За словами В. Василенка, "в дані часи переважала магічна основа, підкоряючи естетичне начало, надалі перемагало друге, не відсторонюючи остаточно першого" [17].

1. Селівачов М. Р. Українська народна орнаментика XIX—XX ст. (іконографія, номінація, стилістика, типологія): Автореф. на здоб. наук. ступ. док. мистецтвознавства.— К., 1996.— С. 20.
2. Волков Ф. К. Отличительные черты южно-русской народной орнаментики // Труды III Археологического съезда в Киве— К., 1878,— Т. I.— С. 320—322, 324.
3. Там само.— С. 321.
4. Павлуцький Г. Історія українського орнаменту.— К.: Видавництво ВУАН, 1927.— С. 12.
5. Там само.— С. 10.
6. Маслова Г. С. Орнамент русской народной вышивки как исторический источник.— М.: Наука, 1978.— С. 172.
7. Там само.
8. Фоли Д. Энциклопедия знаков и символов.— М.: Рэфл-Бук, 1995.— С. 331.

9. Кэрлот Х. Словарь символов.— М.: Рэфл-Бук, 1.— С. И3.
10. Волков Ф. К. Вказ. праця.— С. 323.
11. Павлуцький Г. Вказ. праця.— С. 11.
12. Фоли Д. Вказ. праця.— С. 329.
13. Волков Ф. К. Вказ. праця.— С. 322.
14. Маслова Г. С. Вказ. праця.— С. 172.
15. Там само.— С. 173.
16. Фоли Д. Энциклопедия знаков и символов.— М.: Рэфл-Бук, 1995.— С. 318—339; Ковальчук О. В. Українське народознавство.— К.: Освіта, 1994.— С. 141—142.
17. Василенко В. М. О содержании в русском крестьянском искусстве XVIII—XIX вв. // Русское искусство XVIII—первой половины XIX века.— М.: Искусство, 1971.— С. 144.

Nikishenko Ju. I.

**THE SYMBOLISM OF PLANTS IN ORNAMENTS OF
UKRAINIAN EMBROIDERY ON THE CLOTHES IN THE
XIXth AND THE BEGINNING OF THE XXth CENTURY**

This article is devoted to the problems of symbolism of some ornamental groups in the embroidery on Ukrainian traditional clothes. The main attention was paid to the plant and flower ornaments, to their possible denominations and possible meaning of some ornamental motives.